

др Александар Миљковић,
виши научни сарадник Института за социјалну политику

ПРОФЕСОР БОЖИДАР С. МАРКОВИЋ И АНРИ БЕРГСОН

О професору Божидару С. Марковићу влада уверење да је био под утицајем Анрија Бергсона. У овом чланку се покушава да се тачније одреди однос г. Марковића према овом француском филозофу. Иако тада још није познавао Бергсона, у докторској тези је г. Марковић дошао до неких закључака до којих је дошао и Бергсон. Кад се упознао с Бергсоновим делом Два извора морала и религије, понесен њиме, написао је чланак Криза друштвених наука и мистицизам у савременој Француској, у коме је Бергсоново учење изложио његовим речима. У зборнику "Социолошки преглед" који је објављен 1938. године један од два његова прилога представља критички приказ Бергсонове књиге Два извора морала и религије, где је подвргао критици претерани мистицизам и антиинтелектуализам Бергсонов. Поводом Бергсонове смрти објавио је у "Архиву за правне и друштвене науке" некролог, у којем пише о значају Бергсоновом за друштвену, моралну и правну филозофију. По г. Марковићу, Бергсонову друштвену и моралну филозофију треба схватити више као синтезу једног правца у новијој француској филозофији и друштвеним наукама, али и као подстицај који је оптимистички по томе што отвара нове перспективе. Бергсоново учење је допринело да г. Марковић развије до краја своја схватања у области филозофије права и социологије.

Кључне речи: *Бергсонова филозофија - Божидар С. Марковић. - Утицај. - Критика.*

О господину професору Божидару С. Марковићу влада готово неподељено мишљење да је у својим схватањима из области филозофије права и филозофије уопште био под снажним утицајем филозофије Анрија Бергсона, који је у времену између два светска рата несумњиво био доминантна фигура француске и светске филозофије. Међутим, иако се никако не би могло оспоравати да је филозофска мисао г. Марковића била блиска Бергсоновој, штавише - да се проф. Марковић одушевљавао њоме, ово општеприхваћено мишљење је више погрешно, или барем непрецизно него тачно - као, уосталом, и све априорне тврдње ове врсте. Однос г. Марковића према Бергсону још нико досад није узео да озбиљно размотри, а што је неопходно да би се дошло до праве и потпуне истине о њему. Сám проф. Марковић се

никада није одлучио да ово питање разјасни, мада је посредно, говорећи о појединим својим објављеним радовима у раздобљу између два светска рата (1), дао довољно материјала да се оно може поставити.

Бергсон је несумњиво једна од најзначајнијих појава у филозофији прве половине нашег века. Њиме су се и код нас у међуратном раздобљу одушевљавали неки знатни филозофски писци као, на пример, Владимир Вујић, Првош Сланкаменац и Филип Медић (2), мада ни они који су, као Бранислав Петронијевић (3), хтели да буду према њему непристрасни или се, као Душан Недељковић (4), нису с њим слагали, нису могли а да о њему не пишу, односно да не одреде на неки начин свој став према њему. Бергсон се у филозофији свог доба једноставно наметнуо својим филозофским погледима.

Један од наших људи који су се између два светска рата бавили проучавањем Бергсоновог дела био је и г. Марковић. И то бављење није могло а да не остави трага на његово стваралаштво тога раздобља. Отуда је, ако се хоће што боље разумети филозофско правни и социолошки погледи г. Марковића, веома важно што тачније и што исцрпније утврдити његов однос према Бергсону. То је, међутим, потребно и због тога да би се боље и потпуније проникнуло у ону општу интелектуалну атмосферу која је у то доба владала српским културним подручјем, то јест у Београду и Скопљу као српским културним центрима.

* * *

Као што је познато, а и он сâм је на то указао, "рад на општој теорији и филозофији права" г. Марковић је "започео својом докторском дисертацијом *Оглед о односима између појма правде и развитка позитивног приватног права*" (5). Г. Марковић је тезу радио у Паризу, бранио је и одбранио 6. јуна 1930. на париском Правном факул-

(1) *О позитивном и праведном праву*, "Зборник за теорију права", IV, Српска академија наука и уметности, Београд, 1990, стр. 31-80.

(2) Овде, пре свега, имамо у виду књигу Владимира Вујића и Првоша Сланкаменца, *Нови хуманизам*, Београд, 1923, као и два огледа Владимира Вујића *Бергсонова филозофија* и *Прагматистичка филозофија и савремена култура*, оба објављена под насловом *У кругу Бергсона и прагматизма...*, у књизи *Спутана и ослобођена мисао*, Београд, 1931. Др Филип Медић је превео на српски језик Бергсонову *Стваралачку еволуцију (L'évolution créatrice)*, која је објављена у чувеној филозофској библиотеци "Каријатиде", Београд, 1932. уз коју је објавио предговор пун одушевљења за Бергсона

(3) Б. Петронијевић је Бергсону посветио два чланка: један је *Анри Бергзон*, објављен најпре у "Летопису Матице српске", 1913. и прештампан у: *Чланци и студије II* свеска, Панчево, 1920, и *Бергсонова теорија органског развитка*, објављен у часопису "Дело", 1913. и прештампан у књизи *Чланци и студије, III* свеска, Београд, 1922. Поред тога, у литератури уз прву свеску својих *Основа емиријске психологије*, Београд, 1923, међу делима "филозофске психологије", наводи *Matière et métaphore* Анрија Бергсона.

(4) Др Д. Недељковић је дао критику Бергсонове филозофије у својој књизи под насловом *Анти-Бергсон, Прилог критици савременог интуиционизма и друштвеног мистицизма*, Скопље, 1939.

(5) *Зборник за теорију права IV*, стр. 33. Наслов дисертације г. Марковића на француском гласи: *Essai sur les rapports entre la notion de Justice et l'élaboration du Droit privé positif*.

тету а исте године дисертација је у Паризу и објављена. Пошто сам знао све ове податке, упитао сам једном приликом г. Марковића да ли је у току свог боравка у главном граду Француске отишао понекад да чује неко Бергсоново предавање или да ли је бар видео Бергсона. Његов је одговор био одречан. Објаснио ми је да је све време док је тамо боравио био потпуно обузет радом на докторској тези и да није имао времена ни за шта друго (6). И заиста, у његовој тези, у којој се налазе имена и античких и модерних филозофа (Платона, Аристотела, Цицерона, Сенеке, Спинозе, Монтескјеа, Русоа, Канта, Бентама, Алфреда Фујеа и других) као и социолога (Диркема, Леви-Брила, Буглеа, Давија и још неких), нигде се не наводи име Анрија Бергсона, што свакако указује да г. Марковић у том периоду свог рада још није познавао Бергсоново учење. Међутим, упркос овој чињеници, г. Марковић је у својој докторској дисертацији, сасвим независно од Бергсона, дошао до неких закључака који су били блиски Бергсоновим.

У ствари, закључак тезе г. Марковића садржи у својој основи неке од поставака којима као да се приближио Бергсоновим филозофским схватањима. Он истиче да је позитивно право, кад се посматра с једне одређене тачке, "у несагласности са животом" ("*en désharmonie avec la vie*"), који, како пише, "не познаје ни правила, ни формуле, ни процедуре" ("*ne connaît ni règles, ni formules, ni procédures*"); живот се креће путевима "који ће остати увек мистериозни за нас" ("*qui resteront toujours mystérieuses pour nous*"). Реч *mystérieux-euse*, коју је овде употребио Г. Марковић, и реч *mystique*, са којом се читалац Бергсоновог дела *Два извора морала и религије* (*Les deux sources de la morale et de la religion*) често среће, имају истоветно значење. А ни Бергсоново схватање живота не разликује се од схватања до којих је дошао г. Марковић у својој тези. У крајњој консеквенци, он заступа гледиште да се "прави проблем права не састоји у трагању за једном коначном правдом" ("*le vrai problème du droit ne consiste pas dans la recherche d'une justice définitive*"). Сва је ствар у томе да се "настоји" ("*s'efforcer*") да се "техничко правило позитивног права" ("*la règle technique du droit positif*") доведе у склад, "колико је год могуће" ("*aussi grande que possible*"), "са стварном концепцијом правде у једном датом тренутку" ("*avec la conception réelle de la justice d' un moment donné*"), као и да "верно прати ову концепцију у свим њеним осцилацијама" ("*à suivre fidelement cette conception dans toutes ses oscillations*"). Међутим, усклађивање позитивног права с појмом правде не може се вршити "без једне усавршене правничке методе" ("*sans une méthode juridique perfectionnée*"). Задатак правника ће увек бити да трагају за правом и да га откривају, али никако да

(6) Занимљив је податак који сам чуо од г. Марковића да је од наших људи који су студирали у Паризу Бергсона можда лично познавао Милан Жујовић, који се једно време дружио с његовом ћерком Жаном (*Jeanne Bergson*, 1893-1961) и одлазио у његову кућу. Ово је г. Марковићу саопштио покојни М. Жујовић у једном разговору који су водили у Београду после рата.

(7) У овом чланку служили смо се трећим издањем ове књиге (Париз, 1932), као и њеним преводом: *Два извора морала и религије*, превео Бранко Јелић, Књижевна заједница Новог Сада, 1989.

га стварају. Ни законодавац нити онај који законе тумачи нису позвани да их стварају. То је, по г. Марковићу, посао који остаје "компетентнијима" ("laisser aux plus compétents") који су способни да "зароне у дубине метафизике" ("sonder les profondeurs de la métaphysique"). И овде као да је имао на уму Бергсонове велике реформаторе и мистике, попут великих хришћанских мистика ("les grands mystiques chrétiens"). Ипак, у овом сегменту мисао г. Марковића остаје унеколико недоречена. Њу је три-четири године касније г. Марковић допунио оним с чим се срео у Бергсоновом делу *Два извора морала и религије* (8).

Ово Бергсоново дело појавило се први пут 1932. године а чланак г. Марковића *Криза друштвених наука и мистицизам у савременој Француској* (9) 1935. године. У ствари, г. Марковић се за Бергсона дубље заинтересовао тек пошто је Бергсон штампао своју књигу *Два извора морала и религије*. Издвојили смо овај рад г. Марковића не толико због тога што је то први његов рад који је написао у духу Бергсонове филозофије већ зато што се у њему г. Марковић показује као одушевљени "бергсоновац". То је једини његов чланак од неколико оних које је посветио Бергсоновој филозофији - у којем недостаје извештај критички однос, који је г. Марковић исказао у осталим својим чланцима.

Циљ који је г. Марковић хтео да постигне овим чланком је двојак: да читаоцима "Српског књижевног гласника" скрене пажњу на појаву мистицизма у друштвеним наукама у савременој Француској, чему је посвећен мањи део чланка, као и да, сасвим сажето, изложи Бергсонову друштвену и моралну филозофију и филозофију религије како је она дата у његовом делу *Два извора морала и религије*, чиме је испуњен претежни део чланка. Ово друго г. Марковић је остварио на један неуобичајен начин; Бергсонове поставке и идеје изложио је не својим већ Бергсоновим речима. Он, истина, нигде не каже да излаже Бергсоново учење које је овај изнео у делу *Два извора морала и религије*, штавише - не наводи ни наслов ни овог нити било којег другог Бергсоновог дела. Он чак не ставља ни наводнице тамо где је Бергсонов текст уткан у његове реченице и изразе. Међутим, упоређивањем чланка г. Марковића с одређеним местима у наведеној књизи Бергсоновој, лако се може утврдити колико је Бергсонов текст густо испреплетан с текстом г. Марковића.

Као и Бергсон, и г. Марковић полази од тога да је друштвена обавеза, дужност, она појава која, по Бергсоновом мишљењу, чини суштину друштва. Прво од укупно четири поглавља на колико је Бергсон поделио своју књигу, посвећено је моралној обавези. Наравно, поглавља су код Бергсона читаве расправе, док је код г. Марковића, имајући у виду обим чланка, ово само једна констатација. На њу он одмах надовезује Бергсоново схватање апсолутно категоричког императива, који се "веома разликује од смисла који је Кант придавао том

(8) Сви наводи су из књиге г. Марковића *Essai sur les rapports entre la notion de Justice et l'élaboration du Droit privé positif*, стр. 219-223.

(9) "Српски књижевни гласник", 1. мај 1935, стр. 34-40.

појму” (10), а који је, како стоји код г. Марковића, ”инстинктивне, сомнабуличке природе”. Ово су, заправо, Бергсонове речи, јер управо он тако објашњава императив који је апсолутно категорички, то јест пише да је ”un impératif absolument catégorique de nature instinctive ou somnambulique” (11).

Бергсон није, како је то тачно констатовао г. Марковић, ”само синтетичар него и стваралац који гради на целокупном сазнању што му га пружа цивилизација”. ”Бергсонов мистик”, продужава г. Марковић, ”личност је сопственим напором ослобођена граница које је материјалност поставила његовој врсти и која тако продужава божанско дело”. Али, рецимо овде одмах, да ово нису речи г. Марковића већ Бергсонове. У *Два извора морала и религије читамо*: ”Le grand mystique serait une individualité qui franchirait les limites assignées à l'espèce par sa matérialité, qui continuerait et prolongerait ainsi l'action divine” (12). И овде г. Марковић као да није имао снаге да се одупре и да не продужи да репродукује даље Бергсоново размишљање о мистицизму Платиновом, које се наставља на његов наведени текст: ”Плотин, највећи мистик којег је дала грчка цивилизација, долазио је до мистичне екстазе, али ту етапу Плотин није прекорачио да би дошао донде где се контемплација утапа у акцију и људска воља спаја с божанском. Плотин је заиста казао да акција значи слабљење контемплације и ту је врхунац његовог мистицизма.” Код Бергсона, пак, овај бриљантни текст овако гласи (у преводу г. Бранка Јелића): ”Било му је (Плотину) дато да види обећану земљу, али не и да по њој ходи. Стигао је до екстазе, стања у коме душа осећа да се налази пред Богом - или у коме јој се чини да то осећа - пошто је просветљена његовом светлошћу, али није превалио ту последњу деоницу да би стигао до оне тачке у којој се, пошто се контемплација потпуно утапа у делање, људска воља поистовећује са божјом вољом. Он је веровао да је доспео до врхунца контемплације; продужити даље значило би, по његовом мишљењу, кретати се наниже. То уверење он је изванредно изразио, али његове речи нису речи којима се изражава потпуни мистицизам: ’Делање’, каже он, ’представља слабљење контемплације.’ Тиме он остаје веран грчком интелектуализму и чак га сажето изражава једном упечатљивом формулацијом; у сваком случају, дубоко га је прожео мистичношћу. Једном речи, грчка мисао није досегла до мистицизма у оном апсолутном значењу те речи у коме је по договору употребљавамо” (13).

Потпуно разумемо понесеност г. Марковића из тог доба за дубину и лепоту исказану у овом одломку из овог величанственог Бергсоновог дела. Г. Марковић је, сасвим извесно, имао ону потребну осетљивост да

(10) *Два извора морала и религије*, стр. 19.

(11) *Les deux sources de la morale et de la religion*, стр. 20. Речи ”instinctive” и ”somnambulique” г. Бранко Јелић преводи са ”нагонски” и ”месечарски”. Превод г. Јелића је необично гибак, али језички непрекоран, мада нешто слободнији.

(12) *Ibid.*, стр. 235. ”Велики мистик”, преводи ову дефиницију г. Јелић, ”био би индивидуалност која би прекорачивала границе које људској врсти поставља њена телесност, и на тај начин настављала и продужавала божје делање” (*op. cit.*, стр. 182-183).

(13) *Два извора морала и религије*, стр. 183.

проникне у дубински смисао ових Бергсонових реченица, да схвати њихову лепоту. И то је највероватније онај прави разлог због кога се сматрало да је био под Бергсоновим утицајем.

Иако је чланак г. Марковића *Криза друштвених наука и мистицизам у савременој Француској* прилично кратак и износи свега неколико страница, чини се непотребним даље наводити паралелно одломке из Бергсонове књиге *Два извора морала и религије* и делова чланка г. Марковића. Већ на основу онога што је досад изнето јасно је да је г. Марковић био понесен овим Бергсоновим делом и да је овај чланак израз те његове понесености. При томе је сувишно спомињати да је у чланку изложио и свој поглед на правац у којем се развијала друштвена, морална и религијска мисао у Француској у годинама које су непосредно претходиле години у којој се појавило ово Бергсоново дело - на што је, уосталом и сâм Бергсон указао на више места у својој књизи. Овде имамо пре свега на уму Леви-Брила и Емила Диркема, које наводе и Бергсон и г. Марковић. На крају да кажемо још и то да је г. Марковић свој чланак завршио констатацијом да појава мистицизма у француској филозофији отвара "оптимистичке перспективе", да "носи (...) све високе одлике францускога духа" и да је израз "ведрине, усталаштва, отпорности и животне снаге француске расе". С овим се закључком г. Марковића ми, нажалост, не бисмо могли сложити, јер нам Бергсон не само у филозофији него и као творац филозофске теорије мистицизма изгледа особена појава и у Француској и у осталом свету.

Када се 1938. године појавила прва књига зборника "Социолошки преглед", који је издало Друштво за социологију и друштвене науке, г. Марковић је, објављујући у њему два прилога, показао да је имао живог интересовања за социологију и друштвене науке. У овој књизи од та два прилога је несумњиво значајнији рад у којем расправља о односу права и социологије. Други рад нас, међутим, овде више интересује, јер је то критички приказ Бергсоновог дела *Два извора морала и религије* (14). Иначе, о оба ова рада, као и о чланку о којем је већ било речи, имали смо прилике да пишемо у огледу *Социолошка мисао у делу Божидара С. Марковића* (15), поводом осамдесетогодишњице рођења. Чињеница да је и у "Социолошком прегледу", после отприлике три године, узео да поново пише о овом Бергсоновом делу, довољна је да се потврди његово трајније интересовање како за Бергсонову теорију уопште, тако и за његову друштвену и моралну теорију. Али, она је исто тако могла у јавности да учврсти мишљење о њему као о Бергсоновом следбенику.

За однос г. Марковића према овом Бергсоновом делу могло би се сада рећи да је одређенији. У њему је Бергсон развио оно "што би се могло назвати његовом филозофијом друштва. Основу социалности он

(14) "Социолошки преглед", књига I, Београд, 1938, стр. 350-351. Сâм приказ нема наслова већ су уместо њега наведени библиографски подаци о овој књизи.

(15) "Социолошки преглед", бр. 4, Београд, 1982, стр. 99-106.

види у једном моменту биолошког порекла, у факту солидарности”, који је ”природом дат”. ”Тај (...) део друштвености је статичне и подсвесне природе. Други је, напротив, динамичан и надсвестан. Његов је носилац стваралачки животни полет који се изражава преко позива што их појединим савестима упућују изабране личности, велики мистици. То су истовремено и та два извора морала и религије” (16). Из ње Бергсон изводи своју поделу на ”затворено и отворено друштво”. У затвореном друштву ”статична солидарност оваплоћена у моралу и религији врши притисак на појединце”, док у отвореном друштву ”мистичним животним полетом ослобођена индивидуа ствара дубљу и ширу социалност”. Г. Марковић је очигледно на сажетији и систематичнији начин него у чланку објављеном у ”Српском књижевном гласнику” изнео срж Бергсонове друштвене филозофије (17). Овде је још једном подвукао да Бергсонов антиинтелектуализам представља, у извесном смислу, углавном потврду резултата до којег су дошле неке друштвене науке. По речима г. Марковића, Бергсон им је ”својим закључцима” дао ”ону теоретску ширину, општост и ауторитет као што је то у могућност да учини једна синтетична и основна дисциплина каква је филозофија”. Г. Марковић као да види Бергсона на врху једне мисаоне пирамиде која је најдоминантнија међу другим мисаоним творевинама тог доба, у којој и он сâм има неко своје место.

Кад ово кажемо, мислимо на она два пасуса овог приказа у којима г. Марковић износи свој став да је он сâм у праву, независно од Бергсона, дошао до тога да се ”рационални елемент показао немоћним да остављен сâм себи логичким путем изграђује ново право”. ”Ми смо у праву дошли до искуства”, пише г. Марковић, ”да правни систем једне периоде и једнога друштва представља затворен оквир у чијој унутрашњости се постојећа правна логика ригорозно примењује као притисак на појединце. А кад се појаве нови социјални факти којима треба признати правну егзистенцију, а који формално не улазе у дати систем, тада се он на њихов позив отвара да би *via facti* примио у себе нову садржину! Зар нас овом напоменом г. Марковић не подсећа на закључке своје докторске тезе?

Свој приказ г. Марковић завршава занимљивим критичким опаскама које се односе на Бергсоново залагање за мистично и антиинтелектуално. Он замера Бергсону што је интелигентно лишио ”сваког стваралаштва”, али још више што ”нас је оставио без поузданог инструмента којим бисмо били у стању да одвајамо од интуитивног све оно што је неразумно”. Отуда и закључак да ”Бергсонову социјалну теорију ми (...) разумемо пре свега као реакцију на претераности употребе рационалног апарата при изучавању друштвених појава”, као

(16) ”Социолошки преглед”, Београд, 1938, стр. 350.

(17) На пример, у чланку из 1935. године он не спомиње Бергсонову теорију о отвореном и затвореном друштву, која је тако снажно деловала на политичку филозофију нашег доба, а специјално на Карла Попера (*K.R. Popper*), упркос томе што је Попер испољио јаку жељу да умањи значај тог утицаја (видети његову књигу: *The Open Society and its Enemies*, Volume I, Routledge, London, 1966, p. 202.)

и "израз разочарења људског духа због неуспеха разума у решавању тешкоћа друштвеног живота". Зато Бергсонов биолошки и виталистички став може "у друштвеној области" да га задовољи само као полаз-на тачка.

Било би сувишно, а за ову тему то и није толико важно, рашчлањавати критичке опаске г. Марковића и одмерити њихову ваљаност и оправданост. Међутим, може се слободно констатовати да је, одлучивши се да их изнесе у овом приказу, сасвим сигурно желео да пред јавношћу одреди свој однос према круцијалним тачкама Бергсонове друштвене теорије. Али, те опаске казују још нешто. Опредељујући се за Бергсонову друштвену теорију као најприхватљивију за савремене друштвене науке и социологију, г. Марковић је заузео самостално становиште. Он је свакако хтео да покаже да га она није потпуно освојила већ да ју је прихватио јер је у складу с његовим погледима на друштвене науке и правну теорију.

Бергсон је умро 3. јануара 1941. године у 81. години живота. Смрт га је задесила у његовом стану у Паризу, у који се вратио новембра 1940. из неокупираног дела Француске. Управо зато његова смрт није наишла готово ни на какав одјек у француској јавности. Сахрањен је без погребних свечаности, говора, комеморација или пригодних написа у дневним и периодичним публикацијама. Једино се огласио Пол Валери (*Paul Valéry*) у Француској академији 9. јануара, дакле - шест дана после Бергсонове смрти.

Чим је дознао за Бергсонову смрт, г. Марковић је очигледно осетио потребу, а и неку врсту дуга, да напише некролог (18), који је објављен у "Архиву за правне и друштвене науке" (19) непосредно уочи избијања шестоаприлског рата. То је, хронолошки, последњи напис г. Марковића посвећен Бергсону, а вероватно и његов последњи текст који је објављен у раздобљу између два светска рата. Али, пре него што нешто више кажемо о овом напису, потребно је исправити један погрешан податак. Наиме, г. Марковић је написао да је Бергсон умро у неокупираном делу Француске. Према једној од новијих књига о Бергсону (20), он је, како смо већ навели, умро у Паризу, у свом стану (47, *Bulevard Beauséjour*, где је становао од 1929. године), у који се вратио новембра 1940. године. Очигледно да г. Марковић није располагао тачним подацима, јер су у то доба информације које су допирале до Југославије о ономе што се тада дешавало у Француској биле врло оскудне и несигурне. Чак и у самој Француској, непосредно после рата, писало се, на пример, да је Бергсон умро 4, уместо 3. јануара. Све су ово, уосталом, неважни детаљи и овде их спомињемо једино да би читалац имао тачну информацију.

(18) Овај напис г. Марковића називаћемо у даљем тексту "некролог".

(19) Бр. 2, 25. фебруар 1941, стр. 156-157.

(20) Видети: *Madeleine Barthélemy-Madaule, Bergson, Bourges, 1985* (прво издање 1967), стр. 18. И све остале податке о Бергсону и његовим делима проверавали смо према овој књизи. Подаци који се односе на Бергсонову ћерку Жану (*Jeanne*) и на речи Пола Валерија у Француској академији поводом Бергсонове смрти узети су такође одатле.

У некрологу г. Марковић истиче значај Бергсонове филозофије уопште, али се задржава само на његовој друштвеној филозофији и њеном значају за социологију и право. "Бергсоново схватање друштва се органски наслана на његову општу филозофију, чији су главни елементи (...) витализам, еволуција, солидарност, мистика и интуиција." "Бергсон инсистира на духовном принципу живота." Стваралачка еволуција је дело животног полета (21), које настаје у напору да се савлада нежива материја (22). Оно што у основи одликује друштвене појаве, то је солидарност. "Солидарност је по Бергсону битно обележје животињских заједница." Г. Марковић понавља Бергсонове примере чврстих животињских заједница, које инстинкт држи у неразрушивој кохезији, а то су ћелије у неком организму ("les cellules d'un organisme"), пчеле у кошници ("les abeilles de la ruche") и мрави у мравињаку ("les fourmis de la fourmilière"). У људским друштвима, за очување друштвене целине, а "против разорне моћи интелигенције појединаца", делују морал, религија, право и сл. Све су то снаге мистичног порекла, "као и сâм животни полет". У њима нема рационалне основе. Али, уз ово сасвим ново тумачење еволуције и солидарности, за социологију је од огромног значаја још и Бергсонова теорија (23) о отвореном и затвореном друштву, "као и закон двоструке френезије".

У некрологу је г. Марковић указао и на везу између Бергсона и неких теоретичара права (на пример, на Женија - *François Gény*), а тако и на неке значајније његове претече (Диркема, Фујеа, Бутруа и друге). И управо полазећи од чињенице да су његову појаву наговештавали многи који су му претходили, г. Марковић је сматрао да ће у историји друштвених наука Бергсон "остати можда мање новатор а више потврђивач и синтетичар извесних струјања која су већ прожимала новију друштвену мисао". Ипак, његов највећи допринос је, по његовом мишљењу, методолошки, то што је унео "освежење" у атмосферу пресићену "јаловим рационализмом", и што је "научној мисли, укоченој у рационалистичке калупе, отворио кроз интуицију нове путеве и могућности". Као филозофија, она учи да можемо бити "један активан чинилац универзума" и да, бар једним делом, и ми можемо бити "ковачи своје судбине" и да "еволуција за нас не мора остати фатална и стихијска појава која ће нас носити као вихор сламку". По том свом обележју, та је филозофија "идеалистичка и охрабрујућа".

Кад се све сведе, испада да се г. Марковић више саглашавао с једним правцем мишљења, који је поникао и развијао се у Француској и који је у Бергсоновој друштвеној филозофији добио свој крајњи и најцеловитији израз него са самим Бергсоновим учењем, како га је он сâм развио у систематском облику. Овај би закључак могао тим пре да важи кад се узме у обзир да је у приказу *Два извора морала и религије* у "Социолошком прегледу" из 1938. године изнео чак и неке критичке опаске на рачун Бергсоновог мистицизма. Немогућност, по г. Марко-

(21) Г. Марковић употребљава израз "стваралачки полет".

(22) Г. Марковић употребљава израз "мртва материја".

(23) Г. Марковић је назива конструкцијом.

вићу, да се интуитивно јасно разграничи од не само неразумног него и од "нездравих могућности" - а то би могло да значи и од таквих лажних профета и реформатора какви су у то време били Лењин или Адолф Хитлер - представља у његовим очима ону критичку преграду која одваја његово схватање мистицизма од Бергсоновог. Бергсон, на пример, говори о разорној моћи интелигенције у односу на друштво, док се г. Марковић пита није ли још опаснија разорна моћ мистичног а и упозорава на "опасну низбрдицу ирационалности". Узгред да напомене своје мишљење да Бергсонова филозофија управо у интуитивном сазнавању садржи истовремено и интуитивне критеријуме за разграничење истинитог и изворног од лажног, праведног од неправедног, моралног од неморалног.

Досадашњим прегледом нисмо обухватили све предратне радове г. Марковића у којим се огледа његов однос према Бергсоновој друштвеној теорији и њеним импликацијама у области социологије и правне филозофије. Сâм г. Марковић је на крају некролога Анрију Бергсону навео још неколико радова релевантних за његов однос према овом великом филозофу (24). Међутим, овим чланком нисмо ни имали намеру да ово питање исцрпимо до краја, већ једино да истакнемо основне идеје о овом предмету.

* * *

Прошло је више од пола века од смрти Анрија Бергсона и толико исто времена од последњег написа г. Марковића посвећеног Бергсону. То је довољно дуго раздобље да се сме претпоставити да се однос г. Марковића према овом великом филозофу може сагледати јасније и непристрасније. Сада се сасвим поуздано сме тврдити да би било погрешно рећи за г. Марковића да је био бергсоновац, у смислу да је слепо и безрезервно усвојио његово учење и да се сасвим повео за њим. Чини нам се да више одговара стварности то да је г. Марковић у својим размишљањима у области филозофије права и, касније, социологије, кренуо путем који би га одвео Бергсоновим закључцима, али потпуно независно од њега, чак, у почетку, ни не познавајући његову мисао и његово дело. А и кад га је, нешто доцније, открио, он је обратио пажњу искључиво на његову друштвену филозофију, ону која је била изложена у његовом монументалном делу *Два извора морала и религије*. Ни касније он углавном није показао неко веће интересовање за друге делове његовог филозофског система. У једном моменту је хтео да Бергсона види више као неког ко је синтетизовао читав један правац мишљења који је већ постојао у друштвеним и правним наукама у Француској, а мање као самониклог ствараоца и новатора. Испољио је, како смо видели, и извесну сумњу у исправност неких његових постав-

(24) Међу радовима о Бергсону, а о којима у нашем чланку није било речи, то су ови: *О методи у приватном праву* ("Архив" за фебруар 1934), *Солидаризам и право* ("Архив" за април 1935), као и *Један поглед на филозофију права у савременој Француској* ("Архив" за мај-јун 1939).

ки. Али и поред свега овога, у односу г. Марковића према Бергсону једно је несумњиво. Као и сви велики филозофи и мислиоци, тако је и Бергсон допринео да г. Марковић доврши своју мисаону зграду и да развије до краја свој поглед на свет и друштво. У Бергсону је нашао компас који му је омогућио да слободније запливи кроз овај наш плуралистички универзум, да у њега закорачи са већим поуздањем. Сваком од нас који нисмо ствараоци који обележавају епохе остављено је да се сами опредељујемо који ћемо компас одабрати. Што се тиче г. Марковића из тог времена, он се определио за великана чији је дух досегао највише врхунце. У културној средини за коју је највише био везан после ове наше, бољега није могао наћи (25).

(Примљено 25. марта 1993)

*Dr. Aleksandar Miljković,
Senior Associate at the Institute for Social Policy*

PROFESSOR BOŽIDAR S. MARKOVIĆ AND HENRI BERGSON

Summary

Controversial issue of B. Marković being influenced by French philosopher Bergson is treated in the article. Although not knowing Bergson at the time of writing his doctoral thesis, Marković came to the same conclusions in the matter treated in it. After reading Bergson's work "Two sources of morals and religion" and taken by it, Marković wrote the article "Crisis of social sciences and mysticism in France" where he stated Bergson's conceptions using his words. For the collection of works "Sociological Review", published in 1938, Marković wrote a critical review of mentioned book challenging Bergson's excessive mysticism and anti-intellectualism.

In his obituary notice on Bergson Marković wrote (in the review "Arhiv za pravne i društvene nauke") about the significance of Bergson for social, moral and legal philosophies. According to Marković, Bergson's social and moral philosophy should be conceived more as a synthesis of a school of thoughts in French philosophy of new era in the sphere of social sciences, but also as an incentive for opening new perspectives.

Bergson's school of thoughts has contributed in Marković's developing and finalizing his (Marković's) conceptions on the philosophy of law and sociology.

Key words: *Philosophy of Bergson. - Božidar S. Marković. - Criticism.*

(25) Захвалан сам господину Божидару С. Марковићу што је овај чланак прочитао у рукопису и дао ми корисне сугестије.

Alekandar Miljković,
collaborateur scientifique à l'Institut pour la politique sociale

LE PROFESSEUR BOŽIDAR S. MARKOVIĆ ET HENRI BERGSON

Résumé

La conviction règne que le Prof. Božidar S. Marković a été sous l'influence d'Henri Bergson. L'auteur du présent article essaie de définir de manière plus précise le rapport de B. Marković envers ce philosophe français. Bien qu'à cette époque il n'ait toujours pas connu Bergson, B. Marković a abouti dans son doctorat à certaines conclusions auxquelles Bergson avait abouties lui aussi. Après avoir lu l'oeuvre de Bergson "Les Deux Sources de la morale et de la religion", ravi par elle, il a écrit son article "La crise des sciences sociales et le mysticisme dans la France contemporaine", où il avait exposé l'enseignement de Bergson par ses propres mots. Dans le recueil *Revue sociologique* paru en 1938, un de ses deux articles est une critique du livre de Bergson "Les Deux Sources de la morale et de la religion", où il avait soumis à la critique le mysticisme et l'anti-intellectualisme exagéré de Bergson. A l'occasion de la mort de Bergson, il a publié dans *Les archives des sciences juridiques et sociales* une nécrologie, dans laquelle il se penche sur l'importance de Bergson pour la philosophie sociale, morale et juridique.

Selon B. Marković, la philosophie sociale, morale et juridique de Bergson doit être comprise plutôt comme la synthèse d'un certain courant dans la philosophie française récente et dans les sciences sociales, mais aussi comme un encouragement qui est optimiste dans ce sens qu'il ouvre de nouvelles perspectives. L'enseignement de Bergson a contribué à ce que B. Marković développe jusqu'au bout ses concepts dans le domaine de la philosophie du droit et de la sociologie.

Mots clé: *La philosophie de Bergson. - Božidar S. Marković. - La critique.*